

MÄLESTUSTE JÕUD ON SÜNDMUSTE KORDUVUSES. SÕJAKOGEMUSE MÕTESTAMINE OSKAR NÕMMELA JA GUSTAV VILBASTE KIRJAVAHETUSE NÄITEL

Aigi Rahi-Tamm

“Kui ma kakskümmend kolm aastat tagasi Teisest maailmasõjast koju jõudsin, arvasin, et mul on üsna kerge kirjutada Dresdeni hävingust – tuleb vaid üles märkida, mida ma nägin. [...] Aga ma ei suutnud leida kuigi palju sõnu Dresdeni kohta. [...] Ja ma mõtlen, kui vähe on mul kasu sellest, mida ma Dresdenist mäletan, ja ometi, kui suur kiusatus on mul sellest kirjutada” – nii on mõtisklenud Kurt Vonnegut autobiograafiliste sugemetega romaani “*Tapamaja, korpus viis ehk laste ristsõda*” sissejuhatuses.¹ Sõjasündmuste käigus nähtu ja kogetu ei ole staatiline, vaid ajas muutuv ning nende mõtestamist raamivad ühiskondlik-poliitiline kontekst, kollektiivne mälu, tavad ja normid, ajaline distants, kogemuse esitamise spetsiifika jpm. Sõjakogemus hõlmab kolme tasandit – reaalsuses asetleidnud sündmusi, toimunud vahetult omistatud hinnanguid ning hilisema mõtestamise käigus antud tähendusi.² Sõjakogemuse mõistet on laiendatud ka teistele sundolukordadele (nt vangistus, küüditamine).

20. sajand on Eesti elanike sõjakogemusi vorminud korduvalt. Paljudele oli määratud osa saada enamast kui ühest sõjast või sundolukorrast. Vene-Jaapani sõda, I maailmasõda ja sellele järgnenud Vabadussõda. Kuigi II maailmasõjas kuulus enamik nendes sõdades osalenud meestest juba reservväelaste sekka, tabasid üht osa neist nii Nõukogude kui ka Saksa mobilisatsioon või teenistuskohustus tagalas. Lisandusid sõjajärgsete aastate vastupanuvõitlus koos hukkunute, arreteeritute ja küüditatutega ning

¹ Kurt Vonnegut, *Tapamaja, korpus viis ehk laste ristsõda* (Tallinn: Eesti Raamat, 1971), 9–10.

² Sõjakogemuse mõiste ja selle kasutamise kohta vt täpsemalt Liisi Esse, *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus* (Tartu: Tartu Ülikool kirjastus, 2016), 31–32; *War Memories: Commemoration, Recollections, and Writings on War*, toim Stéphanie A. H. Bélanger, Renée Dickason (Montréal: McGill-Queen's University Press, 2017).

muud sundsituatsioonid, mida on mälestustes sageli võrreldud sõjaga. Repressioonides ellujäänud endistel rindemeestel tuli elu lõpuaastad veeta sellises ühiskondlikus kontekstis, mis nende elu defineerinud kogemusi ei tunnistanud, mille tulemusel on eestlaste sõjakogemusest paljudgi laiemalt teadvustamata jäänud. Teisenenud poliitilistes oludes antavad hinnangud ja viisid, kuidas veteranid oma kogemusi avalikus ruumis väljendada saavad või, vastupidi, ei saa, mõjutavad enesekuvandit ja väärtusi. Need on aga olulised, et mõista nii isiku kui ka ühiskonna hoiakuid.³ Üksikisiku ja ühiskonna vastupanu- ja võitlusvõime tervikuna kui mitmekihiline kultuuriline ja julgeolekupoliitiline fenomen mõjutab moraalselt ja iga päev meie tegevusi või tegevusetust.⁴

Kogemuste võrdlus pikemal aegreal aitab selgemalt mõista muutustega kaasnenud tegurite olemust ning nende tähendusi, mis on nii universaalsed kui ka individuaalsed. Siinne artikkel analüüsib 1890. aastate põlvkonna meeste sõjakogemust Oskar Nõmmela näitel, kelle elukäiku mõjutasid mitmed sõjad ja sundsituatsioonid alates I maailmasõjast kuni vangistusest vabastamiseni ja tagasipöördumiseni Eestisse 1960. aastatel, sealhulgas hooldekodudes elatud aastad. Oskar Nõmmela ei ole Eesti lugejale täiesti tundmatu persoon. Enam teatakse teda kui admiral Johan Pitka varjajat 1940. aasta suvel ning Pitka võimaliku hukkamiskoha jäädvustajat Punaarmee pealetungi päevil 1944. aasta suvel, mida Nõmmela on kirjeldanud 1966. aastal oma kirjas Gustav Vilbastele. Kirjeldust on kasutanud mitmed autorid. Mati Mandelile näib versioon Pitka surmast Alansi lähistel, mis oli Nõmmela kodukant, kõige tõenäolisemana mitmete teiste Pitka hukkamise ümber keerelnud legendide seas.⁵ Tänu aktiivsele tegevusele Kaitseliidus (Triigi-Kõue kompanii ülem) ning kodu- ja kultuuriloolistele huvidele on Nõmmelat tema kodukohas tänini meeles peetud.⁶

³ Liisi Esse, “Nii oleme 20 aastat sunnitud olnud kiratsema omariikluse juures...” Esimese maailmasõja invaliidide toetused ja ühiskondlik positsioon 1920.–1930. aastate Eestis”, *Esimene maailmasõda ja Eesti. II*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016), 507–533; Vasilijus Safronovas, “Who fought for national freedom? On the significance of the Great War in interwar Lithuania”, *Acta Baltico-Slavica*, 42 (2018), 189–215; Bertrand Taithe, Tim Thornton, “Identifying war: conflict and self-definition in Western Europe”, *War: identities in conflict, 1300–2000*, toim Bertrand Taithe, Tim Thornton (Stroud, 1998), 11–12.

⁴ Anti Viljaste, Aarne Ermus, “Kaitsetahtest võitlustahte ja võitlusvõimeni”, *Kaitse Kodu*, 4 (2023), 18–21.

⁵ Mati Mandel, *Pitka ja pitkapoisid – legendid või tõelisus?* (Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2012), 153; Heiki Potter, “Admiral Johan Pitka viimane retk”, *Kaitse Kodu*, 3 (2006), 21–23.

⁶ Monika Mikiver, “Oskar Nõmmela 120: oodatakse O. Nõmmela elu ja tegemisi kajastavaid mälestusi”, *Maaleht*, 18.04.2013.

Oskar Nõmmela on selle artikli fookuses teisel põhjusel. See tulenes aastatetagusest soovist uurida I maailmasõja läbi teinud meeste saatuselugu pikemal aegreal ehk kuni nende kokkupuudeteni Nõukogude julgeolekuorganitega. I maailmasõda ja Vabadussõda andsid hulganisti õppetunde kriitilisel hetkel hakkamasaamiseks, mis pani küsima, kas need kogemused peegelduvad ka hilisemates olukordades. Et küsimusele vastata, asusime koos Liisi Essega arhiividest otsima isikuloolist ainet mitmest sõjast läbi käinud meeste kohta. Ei ole lihtne ülesanne leida samade isikute kohta hilisemast perioodist (alates 1940) egodokumente, mis lubaksid analüüsida sõjakogemuse avaldumise vorme, eriti selle kolmandat, hilisema mõtestamise tasandit. Viimaks jäi valikusse neli meest, nende hulgas ka Nõmmela, kes olid 1930. aastatel kirjutanud mälestusi I maailmasõjast ja/või Vabadussõjast ning kelle kohta on olemas Nõukogude julgeoleku, NKVD isikutoimik. Nende meeste mälestusi liigendades joonistusi välja sõjas omandatud strateegiad nagu enesealalhoiupüüe, oskus suhelda võimudega ja teistega, sh nii teisest rahvusest inimeste kui ka rahvuskaaslastega, ning suutlikkus laveerida (sh jääda erapooletuseks). Need strateegiad ilmesid ka järgmises kriitilises situatsioonis, NKVD ülekuulajatele vastuseid andes.⁷ Neid tegureid on jälgitud ka selles artiklis.

Otsisime edasi materjale, mis sisaldaksid 1890. aastate põlvkonna tagasivaateid, ka pärast viidatud artikli valmimist. Selle käigus jõudsime Oskar Nõmmela kirjavahetuseni Gustav Vilbasteiga aastatest 1957–67.⁸ Loodusteadlane Gustav Vilbaste (1885–1967) kaitses doktorikraadi 1928 Viinis, oli 1936. aastal valitud esimeseks Eesti looduskaitseinspektoriks ja töötas Nõukogude ajal loodusmuuseumis, kust pensioneerus 1950. Enamik tema teadustöödest olid seotud botaanikaga. Nõmmela-Vilbaste kirjade puhul on tegu mitmes mõttes erakordse kirjakoguga. Lisaks kahepoolsele kirjavahetusele, mis lubab teemasid analüüsida vastastikku esitatud küsimuste ja vastuste vormis pikema suhtlusprotsessina, mille käigus anti tähendusi paljudele mineviku ja oleviku sundolukordadele alates 1905. aasta revolutsioonist ja I maailmasõja armeeteenistusest kuni meeste kaasajani, nt hõlmates sh Nõmmela vangistusele järgnenud invaliididekodudes elatud aastaid Uhtas (Komi ANSV) ja Eestis (1963–69). See kogu ei ole mitte niivõrd

⁷ Aigi Rahi-Tamm, Liisi Esse, “Sõjaveteranid NKVD ees: Esimese maailmasõja peegeldused veerand sajandit hiljem”, *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 22 (29) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014), 391–411.

⁸ Eesti Kirjandusmuuseum Eesti Kultuurilooline Arhiiv (edaspidi KM EKLA), f 152: Gustav Vilbaste-Vilberg. Selles on Nõmmela kirjad Vilbastele f 152: 30: 3 (18.12.1957–10.01.1967) ja Vilbaste kirjad Nõmmelale f 152: 8: 14 (25.12.1957–18.01.1967). Arusaadavuse huvides on edaspidi viidatud vaid kelle kiri kellele ja millisel kuupäeval.

jooksvate sündmuste vahetu kajastaja, nagu on sõjakogemuse uurimiseks tüüpiliselt kasutatud sõdurikirjad. Pigem paigutub kogu kogemuse analüüsi kontekstis pigem kirjade ja mälestuste vahepeale, kuna on mälestustele omaselt paljuski retrospektiivne, samas vahetu ja isiklik nagu kirjadele iseloomulik.⁹ Mehed mitte ainult ei reflekteeri mineviku üle, vaid kõrvutavad toimunut oleviku situatsioonidega, kasutades minevikukogemusi olevikuprobleemidega toimetulekuks.

Unikaalsust lisab Nõmmela ja Vilbaste üllatavalt avatud suhtlusstiil, kuigi need 84 kirja on kirjutatud teadmise, et võimud võivad neid kontrollida. “Kirjutan meelega kõik ühte jorusse, siis ei paista nii silma milles kirjas on juttu. Sest vahel kaovad kirjad ja mõnikord on kirja pandud lisandeid. Ma kirjutan sulle vahel mõnda asja naiivilt, Sa ära selle pärast punasta, sest ma olen proletaarlane ja mul ei ole enam midagi karta,” selgitas Nõmmela avameelselt ja ühtaegu irooniliselt mehena, kes pidi “kaua aastaid rahva viha eest püssimeeste kaitse alla” olema.¹⁰

Elus kogetule tähenduste andmise käigus kinnitasid nad vastastikku kogemuste tuleviku suunatuse ehk mälestuste jagamise tarvilikkust. Kuigi “mõtete avaldamine laiemale ringkonnale on raskendatud ja seda võivad [lubada] vaid vähesed”,¹¹ jagus neil tahet oma meenutusi, isegi kui “neis on halbu kogemusi”, endast maha jätta, sest “selliseid märkusi on tarvis teha. [...] Kui on teistsuguseid mälestusi, siis hakkab mõnigi inimene kahtlema ja lõpuks tullakse õigele seisukohale”.¹² Oskar Nõmmela ja Gustav Vilbaste mõistsid oma kogemuste pinnalt suurepäraselt, et mälestuste jõud seisneb nende talletamises ja teistega jagamises, kuivõrd sündmustel on kombeks korduda. Eelnevate põlvkondade kogemused on ressurs järgmistele põlvkondadele, kui neid koguda, tundma õppida ja neist rääkida, isegi kui ei tea, kuidas seda täpselt teha.

Nõmmela-Vilbaste kirjavahetust oleme kasutanud Liisi Essega kahasse kirjutatud artiklis, mis ilmus 2022. aastal ajakirjas *Journal of Baltic Studies*.¹³ Erinevaid lähenemisi pakkuv aines vajab lähemat tutvustamist ka Eesti laiemale, mitte ainult akadeemilisele lugejaskonnale. Siinne kirjutis ei korda kõiki kahes nimetatud artiklis käsitletud aspekte, vaid pakub

⁹ Samuel Hynes, “Personal narratives and commemoration”, *War and Remembrance in the Twentieth Century*, toim Jay Winter, Emmanuel Sivan (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 205–220 (208).

¹⁰ Nõmmela kiri Vilbastele, 13.04.1959.

¹¹ Vilbaste kiri Nõmmelale, 08.12.1959.

¹² Vilbaste kiri Nõmmelale, 15.08.1966.

¹³ Aigi Rahi-Tamm, Liisi Esse, ““In spite of everything, life is still beautiful!” War and postwar experiences in Estonia through the example of Oskar Nõmmela’s life story (1893–1969)”, *Journal of Baltic Studies*, 53:2 (2022), 249–270.

nendest valikut koos tekstikatketega, et sündmuse tunnistaja hää l vahendaja (artikli autori) kõrval samuti kõlama jääks. Elulooline ülevaade Oskar Nõmmelast, mis on tarvilik seoste loomiseks, tugineb eeskätt kolmele põhi- allikale: Nõmmela 1937. aastal kirja pandud mälestustele I maailmasõja ja Vabadussõja kohta; Nõukogude julgeoleku koostatud isikutoimikule, mille keskmes on ülekuulamisprotokollid 1946. aastast ning viimaks ja peamisena kahe sõbra omavahelisele kirjavahetusele aastatest 1957–67.¹⁴ Kõigi nende puhul tuleb arvestada dokumentide eesmärkide, vastava ajahetke konteksti ja muude kirjapanekut mõjutanud teguritega, millele artiklis eraldi tähelepanu osutatakse. Teksti loetavuse huvides kasutatakse eluloo esitamisel koondviidet allikatele. Nõmmelal oli soov mälestusi kirjutada, selleks tegi ta märkmeid ja pidas päevikuid, kuid need hävisid teadaolevalt juba tema eluajal. Tal olnud oma muuseumikapp, kuid 1957. aastal Eestis käies ta seda enam ei leidnud, hiljem kuulnud, et “paberid on korstna kaudu välja läinud”.¹⁵ Säilinud arhiivimaterjal julgustab siiski tema isikulugu teatud piirini rekonstrueerima, et sel moel sõja- ja teiste sundsituatsioonide kogemuste üle arutleda. Seda toetab artikli autori elulugude, mälestuste ja dokumentide läbitöötamise käigus omandatud vilumus, et märgata spetsiifilisi, allikate eripäradest tulenevaid, nt tsensuurist, enesetsensuurist, keelekasutusest, kultuurist, sotsiaalsetest oludest, tingitud asjaolusid.¹⁶

Oskar Nõmmela elukäik

Järgnev ülevaade Oskar Nõmmela elukäigust, mis on põimitud sõjakogemusele iseloomulikuga, avab konteksti, et mõista artiklis analüüsitavaid olukordi ja tõlgendusi.

Oskar Nõmmela (kuni 1923. aastani Reinson) sündis 27. märtsil (ukj) 1893 Harjumaal Alansi külas, kuhu tema isa oli mõned aastad varem talu ostsud. Pärast Triigi-Kõue koolide lõpetamist asus Oskar õppima Kolga

¹⁴ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.2124.3.869: Nõmmela (end. Reinson), Oskar, 2. Tallinna Kaitsepataljon, Tartu Tagavarapataljon – mälestusi I Maailmasõja-, Oktoobri-revolutsiooni- ja Vabadussõjaaegsetest sündmustest 1916.–1920. a. (Edaspidi Nõmmela mälestused 1937); RA, ERAF.129SM.1.13155: Nõmmela, Oskar (1893); KM EKLA, f 152:30:3 Nõmmela kirjad Vilbastele.

¹⁵ Nõmmela kiri Vilbastele, 13.04.1959.

¹⁶ Aigi Rahi-Tamm, “Aleksander Loog – Searching for One’s Way: The Opportunities and Choices of Estonian Men during the Political Changes of the 1940s”, *Soldiers of Memory: World War II and its aftermath in Estonia post-Soviet life stories*, toim Ene Kõresaar (Amsterdam/New York: Rodopi, 2011), 235–262; Aigi Rahi-Tamm, “On the Borderline between Tears and Laughter: Changes of Tonality in the Life Histories of Estonian Deportees”, *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*, toim Simona Mitroiu (Palgrave Macmillan, 2015), 144–164.

ministeeriumikooli, kus seitse aastat varem oli õppinud tema hilisem kirjasõber Gustav Vilbaste. See fakt oli ka üks tõuge nende usalduslikule kirjavahetusele.

Oskari isa suri, kui poiss oli 13, ning kaheksa aastat vanemast vennast sai isa asendaja. Nagu Nõmmela ise on kinnitanud, mõjutas tema elutee valikuid enim teadmine, et ta on sündinud sulaseks, kuna isatallu pidi jääma peremeheks vanem vend. Sellest tulenevalt arvas ta, et katsub venna abil saada nii palju haridust kui võimalik ja kui vend enam toetada ei saa, hakkab ta haridust appi võttes oma elu seadma ja katsub teadmistega elus parema järje peale saada. Kui Oskar 12-aastasena end koos teise poisiga ministeeriumikooli registreerima läks, arutasid nad tee peal omavahel õppimise eesmärkide üle. Kaaslane tahtnud kooli minna, et vene keelt õppida, sest nii oleks soldatina tsaariarmees kergem. Oskar soovis huvitus laiematest teadmistest: “Mind on alati huvitanud küsimused: milleks meie elame, mis on elu mõte, kuidas mõista kõike olevat?” Kuuskümmend aastat hiljem pidi ta tõdema: “kõik minu õpingud ega hilisemad lugemised ei ole andnud mulle vastuseid neile küsimustele, [...] tahame vaid, et see elu oleks hea, õnnelik, õnnis või õilis.” Oskari elutee kujunes üsna käänuliseks ning paljud tema lootused luhtusid. Vene keele sai ta I ilmasõja päevil piisavalt selgeks ja sellest sai hiljem, ligi 17 aasta kestel, tema igapäevane suhtluskeel.

I maailmasõja puhkedes oli ta Treffneri gümnaasiumi õpilane. Seaduse kohaselt anti enne väeteenistusse asumist kuni 24-aastaseks saamiseni õppimise lõpetamiseks ajapikendust.¹⁷ 1916. aasta sügisel astus ta Tartu ülikooli loodusteaduskonda¹⁸ ning ühines Eesti Üliõpilaste Seltsiga, mille liige oli ka Vilbaste. Kui oktoobris kuulutati välja üliõpilaste üldmobiilsatsioon, tuli Nõmmelal 2. novembril Volga äärde Tzaritsõnise üliõpilaste II pataljoni juurde teele asuda. Tema 1937. aastal I maailmasõja kohta kirja pandud mälestusi võiks teatud mõõndustega reisikirjaks pidada, kuna selles domineerivad ennekõike kirjeldused nähtud paikadest, kohatud inimestest ja kaaslastest, piirkondlikest kommetest ja üldisest meeleolust. Nii näiteks käisid noormehed Moskvast peatudes Kremlit, sealseid kirikuid ja torne uudistamas. See ringkäik leidis meenutamist ka 47 aastat hiljem, 1963. aastal, kui Nõmmela Komimaalt viimaks kodumaale tagasi pöördus ning 20 tundi ühelt rongilt teisele ümberistumiseks Moskvast veetis. Ent

¹⁷ Toomas Hiio, “Tartu ülikooli üliõpilaskond Esimese maailmasõja ajal: üliõpilaste immatrikuleerimisest ja mobiliseerimisest ning üliõpilaskonna rahvuslikust koosseisust”, *Esimene maailmasõda ja Eesti. II*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016), 54–133.

¹⁸ RA, EAA.402.1.22372: Reinson (Nõmmela), Oskar.

siis ta enam Kremlit vaatama ei läinud, väsinud mees kartis metroos ära eksida ja eelistas õigel ajal jaamas kohal olla.

1937. aastal, mälestuste kirjapaneku ajaks, oli I maailmasõjaga kaasnev üsna tuhmunud, meenutatud on ennekõike uudrust pakkuvaid momente. Probleemidest leidsid kajastamist peamiselt vaid suhted ülemustega ja Vene armeele omane pidev sõim, mille kohta leidub sarnaseid näiteid paljudes eesti meeste lugudes. Suhteid ülemustega kirjeldavad sõjamehed enim ning see on üksuse võitlusvõime tagamisel eriti oluline. Lahingusse Nõmmela ei jõudnudki, enamiku ajast oli ta väljaõppel 3. Tiflisi lipnikekoolis. Sealset elu on ta iseloomustanud ennekõike kokkupuudete kaudu, mis tal oli teisest rahvusest isikutega. Lugeda saab kirjeldusi Kaukaasia loodusest, inimestest ja kultuurist. Üksinduse või kõrvalejätuse üle, mis on eestlasele kui väikerahva esindajale paljurahvuselises tsaariarmees üsna omane,¹⁹ Nõmmela ei kurtnud, tema kaaslaste seas leidis piisavalt teisi eestlasi ning samuti tekkisid tal väljaspool teenistust tihedad kontaktid piirkonda väljarännanud eestlastega.

Tunduvalt sündmuste- ja emotsioonirikkamad on aga järgnevate aastate kirjeldused. 1917. aasta revolutsiooni sündmuste kaja jõudis Tiflisisse mõningase hilinemisega. Pärast keiser Nikolai II troonilt kukutamist algasid ka seal miitingud ning konfliktid ohvitseride ja sõdurite meelsuse tõttu. 1. aprillil 1917 omistati Nõmmelale lipniku aukraad ja ta oleks pidanud alustama teenistusega Kaasani sõjaväeringkonnas, kuid tal õnnestus tänu kreeklasest sõbrale teenistuskohat Petrogradi ringkonda ümber vahetada ja kodumaale lähemale pääseda. Sellest, et tsaariarmees oli hakatud moodustama rahvuspolke, sai Nõmmela teadlikuks alles Petrogradis. Kohale jõudnud, andis ta Eesti Sõjameeste Keskkomiteele, mis tegutses Eesti Jaani kiriku juures asuvas koolimajas, teada, et soovib asuda eesti polku. Kaugeltki mitte kõik eestlased ei toetanud rahvuspolkude formeerimist ning eestlaste kodumaale saatmist, vaid töötasid selle vastu.²⁰ Pärast mõningaid sekeldusi suunati ta Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee käsutusse ning määrati ohvitserina saatjaks eesti sõdurite II ešeloni juurde, et see Krasnoje Selost Tallinna transportida.²¹

¹⁹ Liisi Esse, "Estonian Soldiers in World War I: A Distinctive Experience of a Small Nation in the Russian Army", *Military Affairs in Russia's Great War and Revolution, 1914–22, Book 1: Military Experiences*, toim Laurie Stoff, Anthony J. Heywood, Boris I. Kolonitskii, John W. Steinberg (Bloomington, Indiana: Slavica Publishers, 2019), 39–61.

²⁰ Ago Pajur, "Eesti rahvusväeosad 1917–1918: historiograafiline ülevaade", *Esimene maailmasõda ja Eesti. II*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016), 9–42.

²¹ Ago Pajur, "Rahvusväeosad Vene armees 1914–1917", *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: antoloogia*, koost Ago Pajur, Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2015), 13–49.

Sel ajal tekkisid ka Tallinnas Petrogradiga sarnased meeleolud. Nõmmela kirjades avaldatu kohaselt oli tollane aeg väga põnev ja paljutöotav, mida ta on tihti ka 1960. aastatel meenutatud. Eestisse jõudes sai temast 1. Eesti polgus eesti rahvusest sõdurite saadikute nõukogu kultuuriosakonna juhataja, kelle ülesanne oli organiseerida loenguid ja kursusi, et rahvuslikke tegevusi moraalselt toetada. Esialgne põnevus asendus peagi karmi reaalsusega. Enamlaste aktiivne kihutustöö kandis vilja, 15. (28. ukj) novembri sündmuste järel võttis Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee võimu Eesti Maanõukogult enese kätte.²²

Pärast seda, kui 1918. aasta veebruaris tehti Nõmmelale ettepanek asuda punase polgu teenistusse, eelistas ta sõjaväest lahkuda ja taas ülikooli õppima asuda. Eesti iseseisvuse väljakuulutamise päeval, 24. veebruaril 1918, marssisid Tartusse Saksa väed. 2. märtsil said kõik endised Vene väes teeninud ohvitserid käsu tulla end komandandi juurde ette näitama, kus nad vahi alla võeti ja piirilinna Valka toimetati. Meeste õnneks nimetati intsident siiski eksituseks ning mõne päeva pärast oldi Tartus tagasi. Ülikoolis õppimisest aga enam asja ei saanud, seda hakati saksa ülikooliks ümber kujundama.

Ajavahemiku 20. aprillist kuni 27. novembrini 1918 veetis Nõmmela isakodus. Ta on kirjeldanud seda kui aega “täis rasket sumbunud õhku, kõik ootasid kõnet, mis lohutust tooks. Igatsetud vabanemine algas 1918. a sügisepoole”. Ühtlasi tähendas see uut sõda ja lahinguid Venemaa vastu Eesti iseseisvuse nimel. Uuesti väeteenistusse asunud Nõmmelale omistati Vabadussõjas esmalt alamleitnandi, 1919. aasta detsembris leitnandi auaste. Kuigi tema peamine tegevus oli seotud sõdurite väljaõppega, osales ta ka lahingutes, oli karauuli ülem, kui Tartus peeti Eesti-Vene rahuläbirääkimisi, ning tunnistaja, kui juulis 1919 lasti enamliku kihutustöö tulemusel maha Tartu tagavarapataljonis puhkenud korratuste organiseerijad. Selle juhtumiga mälestused ka lõpevad. Tagavarapataljonis teenides immatrikuleeriti Nõmmela taas Tartu ülikooli ning 16. septembril 1920 arvati ta teenistusest reservi. Alata võis tavaelu, mida jagus kahekümneks aastaks.

Pärast venna ootamatut surma 1919. aastal, oli Oskar järsku keerulise valiku ees – “ma ei suutnud siis otsustada, kas jääda täielikult kodu põllumeheks või likvideerida kodu, pühendada end täiesti õppimisele”. Talu asus maastikul, “mis hoidis mind oma ilu ja romantikaga selle küljes kinni”. Kahe soovi täitumine – hoida alles isatalu ja saada samal ajal

²² Vt Nõmmela kirjeldust sellest kuidas kasutati ära nõukogulikku organiseerumismuudatust Tallinna eesti sõjaväelaste saadikute nõukogu kujul Oskar Nõmmela, “Tallinna Eesti Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu”, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: antoloogia*, koost Ago Pajur, Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2015), 184–185.

kõrgemat haridust – osutus ülejökäivaks: “majanduslikud raskused olid nii suured, et ei saanud end küllaldaselt pühendada teaduslikule tööle, mind heidutas see mõte, et pojad vahel pillavad ära selle vara, mille isad on korjanud”. Õppimine katkes. Iseseisvusaastatel tegeleski Nõmmela eeskätt talumajapidamisega, osales mitmesugustes ühingutes ja seltsides ning oli ühtlasi Kaitseliidu Triigi (Kõue valla) kompanii ülem, jäädes seeläbi riigikaitsega seotuks. Loomu poolest pidas ta end romantikuks ja omamoodi “tuuletallajaks”, keda köitis mõtteteadus, eriti usu ja teaduse, idealismi ja materialismi vahekord. Need teemad on tugevalt esindatud ka kirjavahe- tuses Vilbastega.

Kodutalu tähenduslikkus on nähtaval kõigis Nõmmela tekstides, isegi NKVD isikutoimikus. 1940. aasta Nõukogude võimupöörde järel tauniti suure talu omamist ja seda karistati. 66 hektarist jäi maareformi tagajär- jel alles 30. Nõukogude Liidu ja Natsi-Saksamaa vahelise sõja puhkedes keeldus Nõmmela Nõukogude tagalasse evakueerumast põhjendusega, et ei suutnud oma talu maha jätta, sest muidu “tassitaks kõik laiali, kuna varanduse ihkajaid oli väga palju”. Kodu mahajätmist oli tal tulnud esi- mest korda kogeda lapsena 1905. aasta revolutsioonisündmuste käigus, kui külarahvas kasakatest karistussalkade aktsioonide kartuses metsast varju otsis. 1941. aastal alanud Saksa okupatsiooni tingimustes astus ta oma pere ja vara nimel Omakaitse, milles ta rühmaülemaks määrati. 1946 arreteeriti ta Omakaitse osalemise eest süüdistatuna punaarmeeleaste ja Nõukogude inimeste tabamiseks ettevõetud haarangute korraldamises – seda süüdistust ei võtnud ta lõpuni omaks. Hämmastaval kombel ei leidu Nõmmela NKVD ülekuulamisprotokollides küsimusi admiral Johan Pitka (1872–1944) kohta ega sellest johtuvat süüdistust.

1944. aasta sügisel taaskehtestatud Nõukogude korra tingimustes val- landunud massiliste vahistamiste hirmus varjuti perede kaupa metsa, ka Nõmmelad talitasid sel moel. Metsas vihmaga puu all konutades öelnud tema naine valusad sõnad: “Meil ei ole enam kodu, mets ja maantee on meie kodu.” Üürikeseks ajaks said nad oma kodu veel tagasi, kuid kaotasid selle taas. Nõmmelat karistati Vene NFSV kriminaalkoodeksi paragrah- vide 58-1a, 58-11 alusel kümneaastase vangistusega, mida ta kirjutas Vilbas- tele nimetab kroonuteenistusse saatmiseks. Oma kodu ei õnnestunud tal enam kunagi omada. Abikaasa Pauline küüditati märtsis 1949 Siberisse, kus ta 11 kuud hiljem suri. Lapsi Nõmmelatel polnud.

Naise surm jäi meest painama viimaste eluhetkedeni. Oskari ja Pau- line (1898–1950) tutvus algas Vabadussõja päevil Tartus, kuhu Pauline koos vanematega I maailmasõja käigus Riiast põgenenud oli. Ta leidis tööd maakonnaavalitsuses, mida sõjaväelastel tihti külastada tuli, seal noored

kohtusidki. Saatuslik 1949. aasta talletus Oskari mällu kuupäevalise täpsusega: oma naist nägi ta viimast korda 6. veebruaril; 11 päeva hiljem saadeti Oskar Harku vanglast Inta sunnitöölaagrisse, kus tal tuli olla kuus aastat. Igal aastal läks ta oma mõtteis tagasi 1946. aastasse, kui ta “kisti ära kodust ja perekonnast, sellest ajast saadik ma olen sunnitud ainult veeteerima, olesklema. Tuleb juba 15. kevad, [...] kuid minu sees ei ole senini elule ärkamist olnud”, meenutas Nõmmela 1960. aastal.

Tema tagasitee Komi ANSV Petšorlagist kodumaale osutus vintsutusterohkeks. 1954. aastal tunnistati ta südamepuudulikkuse tõttu invaliidiks ja saadeti Uhta invaliididemajja. 1955. aasta amnestiaga ta küll vabastati ning 1957. aastal käis ta korraks kodumaal, kuid pidi Uhtasse tagasi pöörduma, kuna Eesti invakodudes ei leitud talle kohta ning tal puudusid otsesed hooldajad. Õde sel ajal küll veel elas, kuid äärmuslikus vaesus, ta “polnud kahel viimasel aastal leiba söönud”, kogu vara oli kolhoos üles kirjutanud ja ära müünud. Öpoeg ja -tütar kannatasid vaimuhaiguse käes, “nad on veel õnnetumad kui mina”.

Uhtasse tagasipöördunudult hakkas Nõmmela enda rehabiliteerimist ja Eestisse üleviimist taotlema, mis õnnestus alles 1963. aasta märtsis. Esimene aasta tuli tal olla Tammistu hooldekodus, kust pärast pingutusi õnnestus ümber kolida Tartu hooldekodusse, kus tingimused olid mõneti paremad. Nõmmela ja Vilbaste kirjavahetus kestis 1967. aasta jaanuarini, Gustav Vilbaste suri kuu hiljem. Oskar Nõmmela suri 9. juulil 1969 76-aastaselt, tema surma asjaolud on jäänud küsitavaks, mõningatel andmetel leiti tema laip tänavalt.²³ Ta on maetud Raadi kalmistule.

Suhtlusvõrgustiku tähenduslikkus

Sõtta ja teistesse sundolukordadesse paisatud inimesel tuleb keerulises situatsioonis leida strateegia, mis aitab jääda füüsiliselt ja vaimselt ellu, taluda igapäevaseid raskusi ning hoida alles usu endasse, oma elu ja tegevuse mõttesse. Edukad toimetulekukäitumised hõlmavad tugevat elutahet, intelligentsust, tasakaalustatud tundlikkust, huumorimeele säilitamist, eelnevaid kogemusi ja sageli ka õnne. Kõige olulisemad toimetulekustrateegiad on seotud suhtluse, kommunikatsiooni ja inimsuhetega,²⁴ olgu nendeks siis alluvate suhted ülematega (sõdurid ja ohvitserid, süüdimõistetud

²³ Margit-Mariann Koppel, “Johan Pitka – 130 aastat sünnist”, *Kultuur ja Elu*, 1 (2002), 38–44.

²⁴ Robert Ursano, James Rundell, “The Prisoner of War”, *War Psychiatry*, toim Franklin D. Jones et al (Falls Church, Va.: Office of the Surgeon General, U.S. Army, 1995), 431–455 (434–437).

ja vangi- või laagriülemad) või kaasvõitlejate või -kannatajate omavahelised suhted. Samuti on tähtsad ühtekuuluvustunne või selle puudumine teiste inimestega, kontaktid välismaailmaga jne. Enamik nimetatud asjaoludest on nähtaval ka Oskar Nõmmela tekstides. Mitmed käitumismustrid, mida ta aastate 1916–20 iseloomustamisel on maininud, leiavad taaskasutust ka hilisemal perioodil. Metoodilisest aspektist hinnatuna toovad just suhtluse kirjeldused mälestustes ja kirjades esile need tegurid, mis on suhteid kõige tugevamalt mõjutanud.

Nõmmela sõjatee algas 1916. aasta novembris Tartus, kust Eesti Üliõpilaste Seltsi kaaslased ta teele saatsid. Seitsmeliikmelisse salkkonda kuulusid kolm venelast, kaks eestlast ja kaks sõdurit, kes ei osanud end rahvuslikult määratleda – üks neist oli eesti-vene segaperekonnast, teine väitis, et talle on ükskõik, mis rahvusest ta on, kuna ta on internatsionalist. Kui esialgu suheldi omavahel vene keeles, siis hiljem eelistasid eestlased oma keelset suhtlust. Selliselt tekkis sama keele ja kultuurilise taustaga inimestest esmane suhtlusring.²⁵

Neli päeva hiljem jaotati mehed Tsaritsõnis roodudesse laiali ja majutati kasarmutesse. Sealne elu näis “muidu kaunis puhas ja söögil polnud viga, [...] kuid imelik oli oma ülemateks tunda harimata vene paelamehi. Nad tundsid siiski aukartust meie [üliõpilaste] vastu ja käitusid teisiti kui harilikkudes vene väeosades”.²⁶ Ülemate rumalate korralduste tõttu tekivad kergesti konfliktid ning need põhjustavad pidevat meeoleharmi ja nurinat. Teisalt teenisid ülemad, kes proovisid sõduritele midagi välja kaubelda või muretsesid nende pärast, sõdurite lugupidamise. Nii ka Nõmmela puhul. Pärast vajalikul arvul üliõpilaste kokkukogumist määrati 5. rood väljaõppele Tiflisi lipnikekooli, mida Nõmmela ennekõike rahvuste kaudu iseloomustab. Sama kordub hiljem Uhta invakodus. Arvestada tasuks sedagi, et tal oli kogemusi paljurahvuselises keskkonnas suhtlemisega juba Treffneri koolis – tema lennu lõpetajate seas olid poolakas, lätlane, sakslane jt.²⁷

Mida aeg edasi, seda enam eristub teemana suhtlus teiste eestlastega. Uute meeste saabudes kiirustati alati uudistama, kas nende seas võiks olla rahvusaaslast. Kui Tiflisi jõudis tuttav EÜS-lane Voldemar Simtmann, sai temast otsekui ühenduslüli vana ja uue maailma vahel.²⁸ Samas rollis näeme hiljem Gustav Vilbastet. Pärast seda, kui mehi kasarmutest välja lubama

²⁵ Nõmmela mälestused 1937, 3–5.

²⁶ Nõmmela mälestused 1937, 7–8.

²⁷ Hugo Treffneri Gümnaasiumi vilistlased, 1916, <https://www.htg.tartu.ee/Lennud> (külastatud 16.08.2024).

²⁸ Voldemar Simtmann (alates 1935 Vello Simre) (1890–1941) kuulus koos Nõmmelaga Eesti Üliõpilaste Seltsi ning õppis samuti Tartu ülikoolis loodusteadusi. Pärast

hakati, võttis Nõmmela kiiresti ühendust kohalike Tiflisi Eesti Seltsi inimestega ja alustas nendega aktiivset lävimist. Isikliku toetusrühma olemasolu pakkus tuge olukorraga toimetulekuks.

Nõmmela suhtles üsna vabalt eri rahvusliku taustaga inimestega ja tal polnud probleeme ka vene keelega, mistõttu leidis ta kaaslasid kergesti, erinevalt paljudest teistest umbkeelsetest eesti talupoegadest. Siiski pole ka tema mälestustes eriti märke kamraadlusest. Sõttasattunu otsib ikka esmast tuge sarnase kogemusega kaaslaselt, mille traditsiooniliseks näiteks peetakse sõduritevahelist kamraadlust.²⁹ Ehkki uurijad on enamasti üksmeelel, et ühtekuuluvustunde teke sõdurite vahel on olnud nende sõjakogemuse oluline osa, mis mõjutab sõdurite võitlustahet ja moraali, ei ole kamraadluse kujunemine ja hoidmine sirgjooneline protsess.³⁰

Kamraadlus ei teki üksnes jagatud kogemuse pinnalt. Olukorras, kus sarnase kogemusega inimesi on palju, sõltub lähikondsete leidmine veel sellistest teguritest nagu jagatud sotsiaalse või kultuurilise tausta olemasolu, vähemuste puhul ka keeleoskus. Näiteks jäi kamraadlus I maailmasõjas saksa talupoegadest lihtsõduritele sageli kättesaamatuks just ühiskondlike ja kultuuriliste ning linna- ja maavaheliste lõhede tõttu, mis tsiviilühiskonnast armeesse suundudes ei kadunud.³¹ Eesti sõdurid, kes olid osa paljurahvuselisse tsaariarmesse laialipaisatud ja teatud olukordades ka tagakiusatud väikerahvast, kogesid I maailmasõjas sageli kamraadluse puudumist ning kehva võitlusemoraali. Teenistus Vabadussõja-aegses rahvaväes, kus suhted kaasvõitlejate ja ohvitseridega olid normaalsed või pigem head, päädis aga kõrgema võitlusemoraaliga.³²

Nõmmela puhul on tähtis asjaolu, et tema kaaskondlased I maailmasõjas olid üliõpilased ja lipnikekooli kursandid, keda ühendas sarnane hariduslik taust. Selleks, et luua toimetulekuks vajalikku võrgustikku, ei otsitud ainuüksi rahvuskaaslasid, vaid ka inimesi, kellega on kultuuriline

maailmasõda osales Vabadussõjas ja töötas Treffneri gümnaasiumis õpetajana. Mõrvati NKVD poolt 8. juulil 1941 koos abikaasaga Tartu vanglas.

²⁹ Thomas Kühne, *The Rise and Fall of Comradeship. Hitler's Soldiers, Male Bonding and Mass Violence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 291.

³⁰ Jessica Meyer, *Men of War: Masculinity and the First World War in Britain* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009); Jason Crouthamel, *An Intimate History of the Front: Masculinity, Sexuality and Ordinary German Soldiers in the First World War* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014).

³¹ Benjamin Ziemann, *War Experiences in Rural Germany, 1914–1923* (Oxford: Berg, 2007), 29–134.

³² Mati Krõonström, *Eesti ohvitserkonna juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920* (Tartu: Tartu Ülikool, 2008), 51–53; Toivo Kikkas, *Võitlusvõime eesti sõdurite ja ohvitseride sõjakogemuses 1914–1920* (magistritöö, Tartu Ülikool, 2020), 54–63.

või maailmavaateline ühisosa. Soov just selliseid lähikondseid leida ilmneb elavalt hilisemates sundolukordades, mil kogemusi enam korjunud oli.

Isiku ilmavaate tähenduslikkus sai selgemaks revolutsiooniliste meeleolude levides. Poliitiliselt äreval ajal “tuksus süda isäralise erutusega tundes ja aimates peatset Kalevi kojutulekut”, on Nõmmela 20 aastat hiljem neid pöördelisi päevi meenutanud.³³ Kuigi rõhk mälestustes asetub nüüd ennekõike kiiresti arenevale sündmustikule, on need seotud hinnangutega kaaslaste meelsusele ja vaadetele. Polkude formeerimine Eestis takerdus, “enamline meeleolu oli kaunis heaste juba pinda võtnud”.³⁴ Oktoobrirevolutsiooni järel, kui “Tallinna garnison oli täis võõraid väeosi, kes oma tääkidega võõrast võimu üleval aitasid hoida”, katsuti eesti sõjaväelasi kultuuriliselt harida, et “oma rahvuslisi ettevõtteid moraalselt toetada”.³⁵ Nõmmela, kelle ülesandeks sai loengute ja kursuste organiseerimine, soovis olla võimalikult erapooletu, kutsudes lektoriteks mitme ilmavaate esindajaid, et mitte agiteerida konkreetsete erakondade poolt või vastu.

Teisalt ei välistanud see konfliktide puhkemist ning Nõmmelal tuli mitmeid kordi tunnistada, “kuidas inimene võib hüpnoosi alla sattuda ja oma meeleolu muuta”. Lipnik Nikolai Riuhkrannast, keda Nõmmela teadis rahvuslikult meelestatud “ehk liigagi alahoidlise ilmavaatega” mehena, sai mõne aja pärast Eesti Kütidiviisi punakomissar.³⁶

Kõige valulisemalt on Nõmmela enamlise kihutustöö kurbadele tagajärgedele kaasa elanud 1919. aasta juulis Tartu tagavarapataljonis toimunud rahutuste ajal, mis päädis 21 mehe mahalaskmisega. Sündmuste järel käis pataljoni üle vaatamas vägede ülemjuhataja Johan Laidoner, kelle sõnade kohaselt oli tegu väga kurva juhtumiga, kuid kohalik ülemus oli talitanud õigesti, sest “sõjaväes ei ole suuremat kuritegu kui sõjariistadega ülemusele vastu hakkamine. Asi on küll kurb, aga paratamatu”.³⁷ Laidoner lubanud ise ja käskinud ka teistel juhtum unustada. Sündmuste tunnetamine paratamatusena ja unustamise vajalikkus saavad kogemuse osaks, mille kohta leiab ridamisi näiteid hilisemast kirjavahetusest Vilbastega.

Vabadussõja-aegse teenistuse kirjeldus Nõmmela mälestustes on peasjalikult võrreldav iseseisvuse kaitsmise nimel läbikäidud, “kuidas asjalood tegelikult olid” teekonnanas, milles ei arutleta isiklikel teemadel, sh suhtlusvõrgustiku loomisel. Keeruline öelda, kas lähikontaktid ei olnud omakeelses armeekeskonnas varasemaga võrreldes enam sedavõrd oluline

³³ Nõmmela mälestused 1937, 53.

³⁴ Samas, 62.

³⁵ Samas, 65.

³⁶ Samas, 66–67.

³⁷ Samas, 99–100.

või on siin määrav sootuks tõik, et mälestusi kirjutati Vabadussõja Ajaloo Komitee üleskutsesest tulenevalt ja 1930. aastatel.³⁸ Samas vihjab hilisem kirjavahetus, et aastad 1917–20 olid tähenduslikud just siis toimunud kontaktide tõttu. 1930. aastatel tehtud napid märkmed nende aastate kaasteeliste või sellal kohatud isikute kohta otsekui elustuvad 1960. aastatel jagatud kommentaarides. See osutab selgelt, et neid materjale kasutades on alati vaja tunda ajaloolist ja sotsiaalset konteksti. Kaaslaste meelestatus, nende vaadete kujunemine mitmete võimuvahetuste aegreal on teema, mille üle omavahel pidevalt arutleti ning mis kutsus esile uusi küsimusi nii isikute, nende tegevuste kui ka ajastu iseärasuste kohta.

Gustav Vilbaste nimetas oma kirjades tihti isikuid, keda Nõmmela võiks tunda või teada. Üks selline oli näiteks ajaloolane ja 1940. aasta juunipöörde järel ENSV valitsuse ministriks ja peaministri asetäitjaks nimetatud Hans Kruus (1891–1976), kelle vastuoluline isiksus tänaseni küsimusi tekitab.³⁹ Nõmmela oli temaga koos Eesti polgus, mille esindajana oli Kruus Eesti sõjameeste koosolekul üsnagi punase sisuga kõne pidanud, pälvides sellega ohvitseride pahameele. Hukkamõistev otsus jäi siis aga vaid sõnavabaduse õigusest tulenevalt tegemata.⁴⁰ Vilbaste lisas, et kui ta Kruusiga kokku juhtub, ajab küll juttu, “aga eriti siiralt see kõnelemine ei jookse. Üliõpilase põlves ei olnud mul Kruusiga ka just pikki kõnelusi, sest ma ei napsutanud ega istunud kuigi kaua EÜSi joogilauas”.⁴¹

Kui Vilbaste andis teada, et kuuldavasti olla dr Maasing vanadekodus surnud, tuletas see Nõmmelale meelde 1917. aastal Estonia kontserdisaalis korraldatud “kontsert-miitingut”, kuhu ta proua Maasingut laulma palus. Samast üritusest ja isikutest oli Nõmmela kirjutanud ka mälestustes, kuid napimalt ja emotsioonidevaesemalt kui 1966. aastal, ligi 50 aastat hiljem. Siis meenusid lisaks Maasingu laulule “Eesti neiu laul pärast Paala lahingut” ka Pöögelmanni (enamlane), Martna (vähemlane) ja Kruusi (sots) kõned ning hilisemate sündmuste jada ühes kuuldud jutuga sellest, kuidas Maapäeva liikmed Toompealt alla linna liikusid, pärast seda kui enamlased novembris Maanõukogu (Maapäeva) laiali ajasid. “Siis olla Viktor Kingisepp Jaan Tõnissoni käe alt toetanud, öeldes et ta toetab teda, et vihane rahvas teda, s.o. Tõnissoni ära ei tallaks. See oli kõik ilus: ülivõimule tuli alistuda. Aga

³⁸ Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjoni üleskutsed rõhutasid “Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu” dokumenteerimisel 1917. aasta sündmusi ning Vabadussõda. Vt ka Andero Nimmer, *Vabadussõja Ajaloo Komitee (1926–1940)* (magistritöö, Tartu Ülikool, 2013), 67–68.

³⁹ Jüri Kivimäe, *Rektor Hans Kruus* (Tartu: Tartu Ülikool, 2017).

⁴⁰ Nõmmela kiri Vilbastele, 07.04.1960.

⁴¹ Vilbaste kiri Nõmmelale, 02.08.1960.

mis kõik hilisematel aastatel on pidanud nägema, seal on palju õudset... Aeg läheb kevadeks. Urvalised paju oksad on mul laual. Mõtisklen möödunust. Ülekeevaid mõtisklusi veereb selles kirjas Sinugi lauale. Kui nad on sulle tüliks, siis saab ju neist väga kergesti lahti, Sul on ehk ikka veel tuletikke, ega ei ole kõik ehk veel elektri peal.⁴²

Kui 1917–18 soovis Nõmmela maailmavaateliste lahkavamate korral pigem erapooletuks jääda ning tajus inimeste üldist poliitilist teadmatust ja kergesti mõjutatavust, siis pärast järgmist sõda ja Eesti iseseisvuse kaotust ei olnud tal Nõukogude võimu kavatsuste asjus illusioone. 1946. aasta juulis andsid sõjatribunali ees tunnistusi neli Nõmmela juhitud Omakaitse rühma kuulunud meest. Kaks neist ütlustest oli kaitsva, kaks tema süüd kinnitava iseloomuga. Kohus mõistis Nõmmela kümneks aastaks sunnitöölaagrisse, otsesed ohvrid talle omistatud kuritegudes puudusid. Ülekuulamisprotokollid ei avalda kui lähedaste rühmakaaslastega tunnistajate puhul tegu oli.⁴³ Nõmmela on meeste tunnistusi korrigeerinud, kuid ta ei süüdistanud neid ei kohtus ega ka hiljem, hinnates situatsiooni pigem kui ajastu paratamatust, mida on parem unustada, nagu Laidoner 1919. aastal oli soovitanud. Isegi kui tunnistajate käitumine kutsus esile pettumuse, siis kirjavahetuses see ei nähtu.

Tunnistused Nõmmela vangilaagri ajast on suhteliselt napid. Küll aga annab kirjavahetus Vilbastega sissevaate invaliididekodust, kus eluga toimetulekuks tuli taas leida endale suhtlus- või sõpruskond. Ka seal pöördus Nõmmela pilk nagu varemgi esmalt rahvuskaaslaste poole, kuid nüüd ei kulgenud lähiringi loomine enam nii hõlpsalt kui nooruspõlves. Uhta invakodus olevate eestlastega (Nõmmela seal viibides käis sealt läbi u 30 eestlast) tal püsivamaid suhteid ei tekkinud. Teatav erand oli lootusetult haige Omski oblastis sündinud Venemaa eestlane August Stalberg (1916–62), kelle vanavanemad olid 1870. aastatel Eestist Siberisse ümber asunud. Stalberg tuli Eestisse tagasi alles 1941. aastal, kuid ei taganenud Saksa okupatsiooni ajal Nõukogude tagalasse, vaid astus Omakaitse, mille eest ta arreteeriti ja saadeti karistust kandma Vorkuta söekaevandusse, kus ta invaliidistus. Eestis elanud perega ta kontakti ei saanud, kuna naine ei tahtnud end mehega siduda. Vilbaste ärgitusel päris Nõmmela Stalbergilt Omski oblastis elanud eestlaste kohta ning pani kirja sealseid koha- ja talunimesid, inimeste kombeid ja iseärasusi. Nende kõneluste mõtestamise kaudu jõudis Nõmmela tõdemusele väljarännanud eestlaste kurvast saatuses Siberis: “Rahvus, kellel ei ole oma rahvuslikku kodu, paratamatult

⁴² Nõmmela kiri Vilbastele, 3.04.1966.

⁴³ RA, ERAF.129SM.1.13155.

viimaks assimileerub. Tulevad segaabelud. Mõnikord osatakse veel eesti keelt rääkida, aga ei osata enam eesti keelt lugeda ega kirjutada ja viimaks kaob ka keel ära.⁴⁴ Kuigi Stalberg suutis eesti keelt rääkida aktsendita ning mehi sidusid ühised raskused ja süvenev üksindustunne, jäi nende vahel püsima teatud distants, mille sisu võtab kõige paremini kokku järgmine tõdemus: “hingeliselt on Stalbergis ikkagi midagi väga liidu eestlaslikku”, nõukogulikku.⁴⁵ Stalbergi matsid tema Venemaale elama jäänud öde ja lapsed, kes olid juba üsna venestunud.

Nii nagu I maailmasõja aegne kogemus Tiflisis, kus tal tekkis parem lävimine ühe leedu mehega,⁴⁶ proovis Nõmmela ka Uhtas leida mõttekaaslast väikerahvaste esindajate seast. Sealses paljurahvuselises invakodus oli üksjagu kohalikke komisid. Nõmmela pidas neid kui soomeugrilasi hõimlasteks, ent rõhutas samas nende mahajäämust, mis suhteid takistas: “Küll on lõpmata kahju, et komilastel ei ole Eestile vastavat kultuuri ega rahvuslikku iseteadvust. Oleks see kõik olemas, siis oleks mul palju armsam siin olla, siis oleks see nii nagu teine Soome.”⁴⁷ Komide hulgas leiduvat ilusaid inimesi ja ta teadis mõningaid komikeelseid sõnu, kuid siiski oli neis midagi liialt venepärast: “Kuigi elame komi hõimurahva maal, on siin mingi russki duh i Rossiju pahnet.”⁴⁸

Nõmmela näide toob esile, kuidas sama kogemuse ja isegi sama tausta olemasolu ei pruugi inimesi veel liita, ühtekuuluvustunnet või kamraadlust tekitada. Uhtas oli ta koos Lõuna-Eesti mehe Kreidebergiga, kes oli küll “väga korralik ja hea kaaslane”, kuid “ilmavaadetelt oleme väga erinevad”.⁴⁹ Inimesed reageerivad tohutu stressi korral erinevalt. Claire Makepeace on kirjeldanud, kuidas toidupuudus, isikliku ruumi ja privaatsuse puudumine jm mõjurid tekitasid II maailmasõjas briti sõjavangide seas hulgaliselt pingeid ja tülisid.⁵⁰ Samadele raskustele on osutanud ka teised sõdurid ja vangid.⁵¹

Nõmmela rõhutab korduvalt hooldekodu tingimustes suhete loomise keerukust: “Inimesed sarnastes olukordades on närvilisemad, kannatamatud ja paraku on ka paljud endised kultuurinimesed palju kaotanud

⁴⁴ Nõmmela kiri Vilbastele, 18.12.1960.

⁴⁵ Nõmmela kiri Vilbastele, 06.04.1961.

⁴⁶ Nõmmela mälestused 1937, 26–27.

⁴⁷ Nõmmela kiri Vilbastele, 26.08.1962.

⁴⁸ Nõmmela kiri Vilbastele, 26.08.1959. Tõlge vene keelest: “on siin mingi vene vaim ja lõhnab Venemaa moodi”.

⁴⁹ Nõmmela kiri Vilbastele, 17.12.1962.

⁵⁰ Claire Makepeace, *Captives of war: British prisoners of war in Europe in the Second World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 102–104.

⁵¹ Lynne Viola, *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2007), 91–131.

oma kultuursusest”,⁵² mis pani teda teiste invaliididega suhtlemist vältima. “Olen olnud laagris närviliste inimeste hulgas 9 ja pool aastat ja nüüd juba 8 aastat invaliidide kodudes. Invaliidid on haiged ja närvilised ja olen ka ise seesugune ja ma ei taha nendega rohkem tegelda kui just hädasti vaja on. [...] Olla vaikselt iseendaga on palju kergem.”⁵³ Tasapisi on tunda pettumust rahvuskaaslastes: “Olen alati hoidunud eestlaste kohta halba sõna ütlemast ja mul on alati valus seda kuulda olnud kui teised on ütelnud. Kuid vägisi kipub mõttesse lause, et rumala rahva seas on parem elada.”⁵⁴ Rahvus ei tähenda veel sama identiteeti.

Kuigi Nõmmela on toiminud nii nagu varem – pöördunud rahvuskaaslaste poole, otsinud kontakti sotsiaalselt, kultuuriliselt ja maailma-vaatelt sarnaste kaaslastega – ning kuigi üldised takistused invakodudes olid võrreldavad varasemate sundolukordadega (kasarmus, vangilaagris), oli tema kohanemisvõime vanusega nõrgenemas. Kuna kontakte kaaslastega oli raske millegi muuga asendada, leidis Nõmmela end ühel hetkel Thomas Kühne kirjeldatud emotsionaalsest kõrbest, millega võib kaasneda moraalne ja emotsionaalne apaatia.⁵⁵ Sotsiaalses eraldatuses tuli tuge otsida muudest tegevustest või suhtlusviisidest. Nõmmela pilk pöördus vanade sõprade ja uute tegevuste poole, millesse Gustav Vilbaste olulisel moel panustas ja millel peatutakse järgnevalt pikemalt.

Kuivõrd Nõmmela kontaktid saatusekaaslastega jäid rabadaks ja tema pilk oli üha rohkem enda sisse suunatud, sai kirjavahetusest eluliselt tarvilik suhtlusviis. Nõmmela oli kirjavahetuses veel teistegi vanade tuttavate ning vangistuses kohatud isikutega. Kontaktide hoidmine viimastega osutus tihti küll raskendatuks. “5.09 [1962] saab seitse aastat täis, kus ma selle koha peal [Uhtas] istuma hakkasin, inimesed minu ümber on mitmel korral vahetunud. [...] Mordva laagritest kirjutas mulle mu uus kaaslane Enn Uibo,⁵⁶ kes oma luuletuste pärast teist korda istuma läks, kuid pool aastat ma ei ole enam temalt kirja saanud. [...] Teda on vist teise kohta edasi saadetud või puudub tal kirjutamise võimalus.”⁵⁷ Nende mõtete foonil annab ta märku, et tema kirjavahetus pole siiski eriti aktiivne – teised lähevad oma eluga mingil viisil edasi, kuid tema aeg näib otsekui seisvat.

⁵² Nõmmela kiri Vilbastele, 17.12.1962.

⁵³ Nõmmela kiri Vilbastele, 15.11.1963.

⁵⁴ Nõmmela kiri Vilbastele, 06.04.1963.

⁵⁵ Kühne, *The Rise and Fall of Comradeship*, 11.

⁵⁶ Enn Uibo (1912–65) arreteeriti vastupanu osutamise eest saksa okupatsiooni ajal, oli kaks korda vangistatud nõukogude võimude poolt 1944–54 ja 1957–65, suri poliitvangide laagris.

⁵⁷ Nõmmela kiri Vilbastele, 26.08.1962.

Kirjavahetus kui strateegia

Kirjavahetust kui sotsiaalsed praktikad on käsitletud mitmed autorid.⁵⁸ Samuti on uuritud rindel viibinute kirjavahetust kodustega – vanemate, abikaasa, teiste pereliikmete või sõprade ja tuttavatega.⁵⁹ Ent suhtlus ei pruukinud kulgeda tõrgeteta, üks tegur oli ka eemalolijate arvamus, et kodused ei mõista nende olukorda. Pikaleveninud sundolukorrad süvendasid võõrandumist ja lõhesid kodustega selleni, et neid süüdistati äraolijate unustamises. On tõsiasi, et sõda muudab inimesi.⁶⁰

Oskar Nõmmela kirjavahetus Gustav Vilbastega algas 1957. aasta lõpus pärast seda, kui ta korraks Eestis käis ja Uhta invakodusse naasis. Nõmmela esimene kiri Vilbastele oli adresseeritud vanale tuttavale Eesti Üliõpilaste Seltsist: “Hää kunagine kaasvõitleja! Olen oma sõpradelt kuulnud, et mind ikka veel mäletad ja minu elust huvitatud oled. Suvel kodumaal käies tahtsin sinu poole tulla, [...] aga sa olid kuhugi ära sõitnud.”⁶¹ Meeste viimane isiklik kohtumine oli jäänud aastakümnete taha ja, nagu Nõmmela nentis, ei tunneks nad kohtudes teineteist vahest isegi ära.⁶²

Kirjavahetus võttis üsna kiirelt hoo üles, selles arutleti esmalt tuttavate ja nende käekäigu üle ning edastati tervitussõnumeid. Ajaga tekkisid kirjadesse isiklikumad teemad, mis töid ühtlasi nähtavale ka Nõmmela meeleolukõikumised. Lootus ja meeleheide on sundolukorras inimesele

⁵⁸ Aurelija Tamošiūnaitė, “Letter writing as a social practice: self-reference to writing in Lithuanian correspondence”, *Lituanus: Lithuanian Quarterly Journal* 60:3 (2014), 31–104; Triinu Ojamaa, Maarja Hollo, “Kirjažanrist Euroopa kultuuriloos ning kirjavahetuste avaldamisest ja uurimisest Eestis”, *Mäetagused* (2023), 5–30; *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*, koost Tõnu Tannberg (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015).

⁵⁹ Christa Hämmerle, ““You let a weeping woman call you home?” Private correspondences during the First World War in Austria and Germany”, *Epistolary selves. Letters and letter-writers, 1600–1945*, toim Rebecca Earle (Aldershot: Ashgate, 1999), 152–182; Martha Hanna, “A Republic of Letters. The Epistolary Tradition in France during World War I”, *The American Historical Review*, 108:5 (2003), 1338–1361; Aigi Rahi, Piret Jõgisuu, “Eesti sõdurite kirjad ajalooallikana, I-II”, *Ajalooline Ajakiri*, 2 (101) (1998), 29–48; 3 (110) (2000), 51–67; Liisi Eglit, “Kirjad, päevikud ja mälestused Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikatena”, *Eesti ajaloo* 19.–20. sajandil. *Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 19 (26) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010), 212–234.

⁶⁰ Aigi Rahi-Tamm, “Doubly Marginalized People: The Hidden Stories of Estonian Society (1940–1960), *In War, Revolution, and Governance: The Baltic Countries in the Twentieth Century*, toim Lazar Fleishman, Amir Weiner (Stanford University: Academic Studies Press, 2018), 239–265; Hunt Nigel, *Landscapes of Trauma: The Psychology of the Battlefield* (Routledge, 2020).

⁶¹ Nõmmela kiri Vilbastele, 18.12.1957.

⁶² Nõmmela kiri Vilbastele, 04.03.1963.

iseloomulikud meeleseisundid. Kui tänaseks on sõjaveteranide post-traumaatilist stressihäiret (PTSH) üsna põhjalikult uuritud,⁶³ siis Nõukogude ühiskonnas sellega vaeva ei nähtud, eriti veel poliitvangide puhul, nagu Nõmmela võimude silmis oli. Lootuse säilitamine on traumaatilisse olukorda sattunud inimese toimetulekumehhanism, kuid lootuse elushoidmine muutub ajaga, eriti aastaid kestnud sõjas, vangistuses või asumisel, üha raskemaks.

Millele oli Nõmmelal loota? Enamiku arreteeritute ja küüditatute lootus rajanes soovil kord kodumaale naasta. See lootus võis kohati olla nii õhkõrn, et sellest ei julgetud isegi unistada kartuses midagi ära sõnuda.⁶⁴ Kuigi Nõmmela oli amnesteeritud, ei lubatud tal kodumaale tagasi pöörduda põhjendusega, et temal kui üksikul invaliidil puudub hooldaja ning Eesti hooldekodudes pole vabu kohti. On kurblooline mõelda, kuidas mees, kelle eluvalikuid määras kodutalu alleshoidmise tahe nii 1920. kui ka 1940. aastatel, jäetakse ilma mitte ainult kodust, vaid talle ei leidu vanaduses kodumaa pinnal isegi voodikohta. Igaveseks kodutuks määratu staatust süvendas veelgi naise lein, kes 1950. aastal küüdituses suri.

Ka represseeritute leinamise protsess oli Nõukogude Liidus tugevalt häiritud, poliitilise vägivalda ohvreid ei tunnistanud avalikult, nende lähedastel puudus täpsem teave surma asjaoludest nagu ka haua küllastamise võimalus, mis on leinaprotsessi juures olulised.⁶⁵ Kõik, mis Nõmmelal abikaasa Paulinest järele jäi, olid mälestused nende viimastest kohtumisest 6. veebruaril 1949, kui naisel lubati teda viimast korda Harku vanglas küllastada,⁶⁶ ning paar tuhmi fotot matusest, mille Pauline Siberi kaaslasel saatsid – “mulle on jäänud ainult haud, mis mulle kallis, mida mul on võimalust olnud ainult ülesvõttelt näha”.⁶⁷ Näib, et tänu Vilbaste delikaatsele suhtlemisoscusele – “Ma mõistan Sind ja tunnen Sulle kaasa. Aga ma ei puuduta neid [sündmusi], sest ma tean, et sellised silmapilgud on rasked, väga rasked. Ega taheta ka seda, et teised võõrad inimesed neid puudutavad”⁶⁸ – sai Nõmmela võimaluse oma allasurutud tundeid jagada,

⁶³ Robert Weis, Elena C. Speridakos, “A Meta-Analysis of hope enhancement strategies in clinical and community settings”, *Psychology of Well-Being: Theory, Research and Practice* 1:5 (2011), 1–16.

⁶⁴ Aigi Rahi-Tamm, “Oh et seda uut võimu poleks tulnudki...”; Heino Kiik, *Maria Siberimaal* (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2009), 243–256.

⁶⁵ Catherine Merridale, “War, death, and remembrance in Soviet Russia”, *War and Remembrance in the Twentieth Century*, toim Emmanuel Sivan, Jay Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 61–83 (72–76).

⁶⁶ Nõmmela kiri Vilbastele, 19.02.1959.

⁶⁷ Nõmmela kiri Vilbastele, 13.04.1959.

⁶⁸ Vilbaste kiri Nõmmelale, 30.03.1959.

võttes need kokku kahes naisele pühendatud luuletuses “Viimane suudlus” ja “Mis mulle kallid”. Neist viimases on sõnastatud elatud elu määranud väärtused – vanemate vara, aegade aated ja sõbrad ning mälestused neist.⁶⁹

Vilbaste, kes tunnetas sõbra meeleolusid, utsitas teda pidevalt tegelema rehabiliteerimise paberitega, mis lubaksid tal koju pääseda ja oma olukorda parandada. Samal ajal olid levinud kuuldused, et kodumaal ootasid represseeritud ees uued mured. Vilbaste soovis olla julgustav: “tean ka raskusi, mis tekivad ikka sellistel juhtumitel. Mulle tundub ka, et Sul on raskusi ümberkolimisel, eriti psühholoogilisi. Kuid neist tuleb saada üle. Küllap leiad siin jälle ringkonna, kus tunned olevat kodus.”⁷⁰ Teadmatus olukorrast tekitas ebalust ja, nagu paljude tagasipöörduvate käekäik näitas, ei kulgenud tagasitulek probleemideta.⁷¹ Teisalt kasutas Nõmmela seda teadmist iseenda lohutamiseks, et olukorrale teise nurga alt läheneda: “võib-olla on mõne asja pealt siin [Komimaal] isegi parem kui seal [Eestis].”⁷²

Kuna kodumaale pääsemine jäi venima ja lootusi jagus hõredalt, proovis Vilbaste Nõmmela meeleolu paranda muul viisil. Teades Nõmmela koduloolisi huvisid, mida Vilbaste sidus oma uurimuslike tegevustega, et luua kirjadesse tihedamat ühisosa, ärgitas ta sõpra koguma teateid komide eluolust ja keelest, nende muistenditest, mis võiksid keeleteadlasi huvitada. Samuti kutsus ta üles kirja panema väljarännanud eestlaste lugusid, kohtadega seonduvat ja taimenimetusi jm. Ühtlasi palus meenutada nende ühise kodukandi Kose ümbruse olusid ja inimesi. Viimase soovitusel pärast Vilbaste hiljem siiski vabandas:

“Koselt on sul mälestusi, häid ja võibolla halbugi. Ja kas sealseid olusid puudutades ei teinud ma vale sammu seega, et ma nakatasin sinu nostalgiaga, haigusega, mida ei ole alati kerge kannatada ega ka ravidagi. Kui see oletus on õige, siis usu, sõber, et ma ei teinud seda meelega. Mul tuli see nagu loomulikult. Aga kui ma lugesin Sinu viimase kirja esimesi ridu, siis nagu tundsin Sinu ees süüdlasena. Nostalgia on paha. Ma kannatasin selle all osalt Viinis olles ja kui ma olin pärast kodumaal suveti vahel kodust väljas oma uurimistel, siis tekkis kodust üle kuu eemal olles ka midagi selletaolist, eriti kui sattusin mõne jaama lähedale, kust rong sõitis minu kodu poole. Ja mäletan, et paaril korral hüppasingi rongile

⁶⁹ Nõmmela kiri Vilbastele, 19.02.1959 ja 13.04.1959.

⁷⁰ Vilbaste kiri Nõmmelale, 30.03.1959.

⁷¹ Rahi-Tamm, “Doubly Marginalized People”; Steven Barnes, *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society* (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2011), 246–253.

⁷² Nõmmela kiri Vilbastele, 14.11.1961.

ja olingi jälle kodus. Ma püüan oma edaspidistes kirjades hoiduda selle eest, mis näib olevat kuri.⁷³

Nõmmela ja Vilbaste vaheline kirjavahetus näitab ilmekalt suhtluse komplikseeritust, kui üks kirjutajatest on tsiviilühiskonnas ja teine sundolukorras kodunt eemal ning kui määravaks kujunevad selle juures õigesti valitud taktitunne, vastastikune austus ja teineteise mõistmise soov. Kuigi vana sõprus taastus kiiresti ja mehi ühendasid sarnased huvid, avaldas Nõmmela mõni aeg hiljem kartust, et kuna tal ei ole eriti midagi huvitavat kirjutada, siis vahest kirjutab Vilbaste vaid teatud kohusetundest või isegi haletsusest: “Ma ei tahaks, et Sa kirjavahetust minuga (võttes arvesse minu seisukorda) võtaks “seltskondliku kohustusena”.⁷⁴ Seepeale arvas Vilbaste, et ju oli Nõmmelal seda kirjutades lihtsalt paha tuju, sest “ma olen sinuga kirju vahetanud alati meelsasti, iga kiri toob uusi mõtteid, uusi mõttevahetusi, meenutab silmapilke, millal viimati koos olime”.⁷⁵ Siitkaudu jõudis Vilbaste tõdemuseni, et temal ei ole kunagi tulnud sunniviisiliselt kodust ära olla, tema eemalviibimised olid tingitud vaid enda tahtest (näiteks Viinis õppimise ajal), välja arvatud ühel korral, kui ta I maailmasõja ajal kroonuteenistusse viidi. Kuigi see episood jäi üürikeseks ja Vilbaste Petrogradist kaugemale ei jõudnud, sest ta vabastati teenistusest lampjalgsuse tõttu, oli tollane sõdurikogemus sedavõrd mõjuv, et ta kirjeldas seda korduvalt. Olgu siinkohal parandatud levinud eksitus Gustav Vilbaste (1935. aastani Vilberg) Vabadussõja teenistuse kohta: nagu kirjavahetus Nõmmelaga kinnitab, ei osalenud sõjas tema, vaid tema nimekaim Gustav Vilberg.⁷⁶

Vilbaste mäletas suurepäraselt, mida tähendas kirja saamine kasarmus: “See raputas nagu maha selle igapäevase halluse, ükskõiksuse, isegi apaatia ümbruskonna ja olude suhtes; siis töötas jälle pea, mõtted hargnesid ja verigi oleks nagu soontes kiiremini liikunud.” Selliselt võrdles Vilbaste Nõmmela olukorda osaliselt oma tsaariaegse sõduri kasarmueluga. “Mäletan, et muutusin [seal olles] olevuseks, kel ei olnud enam oma tahtmist, oma algatusvõimet, olin teiste tõugatav ja lükatav. Ühesõnaga – ma vaid eksisteerisin, nagu sinagi tähendasid kord enese kohta. Kui ma siis sain tuttavatelt kirja, muutusin ma jälle nagu endiseks inimeseks, kel oli enese mina, kes võis vähemalt mõtetega olla see, kes ta oli olnud ja tegutsenud.”⁷⁷

⁷³ Vilbaste kiri Nõmmelale, 24.10.1961.

⁷⁴ Nõmmela kiri Vilbastele, 06.09.1961.

⁷⁵ Vilbaste kiri Nõmmelale, 24.10.1961.

⁷⁶ Vt “Gustav Vilberg”, *Eestlased Esimeses maailmasõjas. Rahvusrhiivi ühisloome algatus* <https://www.ra.ee/ilmasoda> (külastatud 16.08.2024); Gustav Vilbaste, *Noorpõlvemälestused* (Ilmamaa, 2018), 14.

⁷⁷ Vilbaste kiri Nõmmelale, 24.10.1961.

Nõmmela kinnitas Vilbastele, et tema hetkeolukorra ja sõbra sõdurikogemuse vahel on tõepoolest ühiseid jooni: “On väga armas, et sa mind mõistad minu olukordades. [...] Et seda mitte valusana tunda, on hea kui osata tunda selle paratamatust.”⁷⁸ Nagu näha, oli elu paratamatusest tunnetamisest saanud eluga leppimise strateegia. Vilbaste oskus tõmmata eri situatsioonide vahele võrdlusi ja olla kaastundega ettevaatlik kasvatas Nõmmelas vajalikku eneseaustust ja tegusust.

Mehed arutlesid veel korduvalt varasemate elukogemuste olulisuse üle, et mõtestada hetkeolukordi. Nõmmela naases meenutustega isegi lapsepõlve, hetkesse, mil ta lapsena isaga Tallinnas käies oli näinud maanteel vange töötamas. “Mind oli õpetatud ja kasvatatud, et need on halvad inimesed. Ja minu meelest olid ka need inimesed halvad. [...] Nüüd kus ma ise olen seal olnud ja minu naine on [vangla] ukse taga oodanud, nüüd mõistan ma seda elu palju paremini.”⁷⁹ Vilbaste omakorda jõudis Nõmmela mõistmisel lähemale läbi oma elu lõpuaastate haiglakogemuse. “Ma olin haiglas vaid 17 päeva. Mulle see asutus ei meeldinud. Kui ma 1914. a läksin I maailmasõja oludesse ja olin juba polgus, siis ma matsin maha juba esimestel päevadel oma tahtmise ja puhtusearmastuse. Neid kasutada ei saanud, vaid sa pidid rahul olema sellega, mis sind lasti teha ja mis sulle anti süüa. Kogu see elu oli klammerdunud “koiku” ümber. [...] Ka haiglas ei olnud kuigi palju oma tahtmist ning sa olid samuti tihedas seoses oma voodi ja kapikesega. Sulle tuuakse sööki, mida sa ei taha, aga sa pead sööma; sind aina süstitakse ja seotakse, keeratakse ja käänatakse sel ajal kui sa ei tea tahtagi. [...] Ma ei läheks enam sinna tagasi, või ainult siis, kui see on paratamatus. Ma mõistan sinu seisukorda praegu ehk paremini.”⁸⁰ On tähelepanuväärne, kuidas eri sundolukorrad – I maailmasõda, vangistus, sundasumine ja haiglaravil viibimine – hakkasid tagasivaates omavahel põimuma ning kuidas vanad strateegiad end uutes teisenenud oludes uuesti ilmutasid. Samuti on märkimisväärne, kuidas eluvõitluseks tahte hoidmine oli seotud kaaslaste osavõtlikkuse ning sihtide, väärtuste ja tahte järjekindla kinnitamise vajadusega – seda nii endale kui ka teistele.

1959. aasta aprillis näis Nõmmelale tema olukord lootusetuna: “Ma olen juba surnud ja maha maetud, see mis ma elan, on elu peale surma. On hea ja armas, et ma kord ikka sain kodumaal ära käia ja nägin oma lagunenuid kodu ja džunglisse kasvanuid heinamaid ja põlde.”⁸¹ Pärast seda, kui Vilbaste teda vaimse tööga tegevusele utsitas ja passiivsuse eest manitses, sai

⁷⁸ Nõmmela kiri Vilbastele, 20.12.1961.

⁷⁹ Nõmmela kiri Vilbastele, 14.11.1961.

⁸⁰ Vilbaste kiri Nõmmelale, 02.02.1966.

⁸¹ Nõmmela kiri Vilbastele, 13.04.1959.

ta vastuseks luuleread “Elu on siiski ilus”, millesse olid põimitud elu keerdkäigud (rahvastevahelisest vihast ajendatud sõjad koos varemete ja hukkunutega, mahajäetud kodud, purustatud elud ja isiklikud eluvalud) ning viidatud inimese võimetusele vastu seista poliitilistele hoovustele ja sõdadele, ent see tõdemus lõppes teatud optimismiga: “Siiski varemeil elu käib edasi, Noored ootavad elust midagi. [...] Hoolimata kõigest, siiski elu on ilus!”⁸²

Paraku järgnes lootusele taas meeleolulangus, eriti pärast kodumaale, Tammistu hooldekodusse jõudmist 1963. aasta märtsis. Ka nüüd proovis Vilbaste sõpra toetada: “Võib olla ju küll, et mõnes küsimuses on tingimused siin mõnevõrra halvemadki kui Uhtas, sest ükski prohvet pole kuulnud omal maal. Aga sa oled ikka kodus, oma rahva hulgas, võid igapäevaga kõneleda oma emakeeles. [...] Oled nõ elu keskpunktis ja võid reageerida sündmustele vahetult nii nagu see kujuneb suvade ja olude kohaselt. Ühesõnaga: oled oma kodus, oma rahva juures. Ja võib olla, leiad endale huviala, millega täidad oma jõudeaja.”⁸³ Nõmmela reageeris napisõnaliselt: “Kodumaa igatsus on mul küll kadunud ja see on praegu ka ainuke hea mis mul on.”⁸⁴ Emotsionaalne seisund oli sama ka seitse kuud hiljem: “Et ma nüüd kodumaal olen, selle üle ma olen õnnelik ja muud õnne mul ka enam oodata ei ole, see on minu suurim õnn.”⁸⁵

Pärast ümberkolimist Tartu hooldekodusse, ehkki ka sealne olme polnud kiita, sai Nõmmela lihtsamalt ringi liikuda ja tuttavatega kohtuda, mis aitas pingeid maandada ja parandas meeleolu. Vilbastelt innustust saanud hakkas ta nüüd oma esivanemate kohta arhiiviandmeid ja perepärimust koguma. Ent kõikuvaks jäi meeleolu ka Tartus. 1966. aastal mõtiskles Nõmmela lootuse hoidmise ja selle kadumise üle eri eluetappidel pikemalt:

“Kui meie olime sõjaväes, siis me lootsime, et see läheb mööda, et sõjal on ükskord lõpp. Kui noor inimene satub vangi, siis ta loodab, et see aeg saab ükskord täis ja ta saab jälle vabaks. Kui inimene on haiglas, siis ta loodab, et saab terveks ja läheb jälle haiglast välja. Aga kui inimene on vana ja tal ei ole perekonda ega kodu ning kui sul on ainult kapi-kene ja voodi, siis oled nagu jaamas, kust sind surnuaeda viidaks. Niimetame seda kodu vahel “surma kombinaadiks”. Kui ma olin laagrites, siis tuli küll seda ette, et mõni löi teise surnuks. Aga minu ajal seda ei

⁸² Nõmmela kiri Vilbastele, 06.04.1961.

⁸³ Vilbaste kiri Nõmmelale, 17.03.1963.

⁸⁴ Nõmmela kiri Vilbastele, 06.04.1963.

⁸⁵ Nõmmela kiri Vilbastele, 15.11.1963.

juhtunud, et keegi vangidest ise oleks omale otsa peale teinud. Aga invaliididekodudes elades on mitmeid juhtumeid olnud, kus inimene ise lõpetab oma elu.”⁸⁶

Need katked markeerivad lootusetust selle tumedamates toonides – polnud võimalik mõelda, et normaalne elu kunagi veel taastub.

Siiski jagus nii Nõmmelal kui ka üha halveneva tervisega Vilbastele tahet teineteist toetada ja minnalaskmise emotsioonidega võidelda. Meeste peamiseks nõuandeks näib jäävat oskus oludega leppida: “Oludega tuleb igal pool harjuda ja mis on paratamatus, sellega tuleb leppida.”⁸⁷ Ka Vilbaste võitluslikkus oli vaibumas, mida võimendas ajastu vaimust tulenev masendus: “Eks seda pessimismi koguneb ka minu hinge, sest on ju luhtunud palju, mille nimel aastakümneid töötatud. Aga praegu on minu seisukoht: las ilm teeb, mis ta tahab. Mina selle parandamiseks ei suuda enam midagi teha.”⁸⁸ Vilbaste Viinis kaitstud filosoofiadoktorikraadi Nõukogude võim ei tunnistanud, mistõttu ütles ta end olevat “doktor, aga keda ei tunnistata doktoriks. [...] Ma arvan aga, et paber, s.o diplom pole kedagi teinud doktoriks, vaid töö”.⁸⁹ Vilbaste väljaütlemised olid ühiskonnakriitiliselt otsesed:

“Meil vanadel ei ole enam kusagil hea elada [...]. Meid surutakse välja noorte poolt, kes arvavad endid olevat teadmiste tippudel. Aga teadmiste puudumine paistab nii sagedasti välja [...]. Nad on vähe lugenud, vähe arenenud üldistes küsimustes. Ilmavaadet, nagu seda mõeldi meie nooruses, neil ei ole. Mõned poevad seepärast [kommunistliku] partei liikmeks, et saada kindlamat seljatagust töötamisel ja ka suuremat palkagi. [...] Nad on kaotanud ideaalid ja muutunud olevuseks, kes lähevad edasi tigusammudega ning kel pole enam õieti kuhugi tõtata. [...] Meie [vanad] ei saa enam avaldada oma mõtteid laiematele ringkondadele, sest meie mõtted ei keerle marksismi-leninismi ümber ja neid vaateid ei oska meie põimida oma kirjutistesse. Seepärast võime me veel kirjutada lattu, kus nad seisavad niikaua, kui meie neid veel ise kaitseme. Kui meie sureme, siis hävitavad meie järeltulijad need, kui mittesobivad praegusesse ühiskonda. [...] [Meie] elumuusikal on peal sordiin.”⁹⁰

Siinkohal ei ole liiast tänada Eesti Kirjandusmuuseumi töötajaid meeste mõttevahetuse säilitamise eest. Nad mõlemad valutasid südant mälu tallemise ja Eesti tuleviku pärast.

⁸⁶ Nõmmela kiri Vilbastele, 06.02.1966.

⁸⁷ Vilbaste kiri Nõmmelale, 27.12.1963.

⁸⁸ Vilbaste kiri Nõmmelale, 23.05.1961.

⁸⁹ Vilbaste kiri Nõmmelale, 20.01.1959.

⁹⁰ Vilbaste kiri Nõmmelale, 10.03.1962.

“Olen elanud väikest elu, ega tea suuri sündmusi. Võib olla, et tulevased põlvned oleks huvitatud väikeste inimeste elust. [...] Võitjad tahavad võidetute [poolt kirja pandu] ja kõik ära hävitada, on hävitatud raamatukogudes raamatuid, mis veel rääkida siis veel tühistest mälestustest väikeste inimeste poolt. Nüüd kaob ju ära paikne eluviis eraomanduse näol. [...] Kui kodu oli kindlus, siis neis kodudes säilis palju mälestusväärseid asju. Kui kõik mälestused on koondunud suurtesse linna kogudesse, siis on nende hävimise oht suur. Asja ehk aitaks päästa maakeskustes asuvad koduloomuuseumid, et kõik korruga ja täielikult ära ei hävineks. Kuid neis väikestes kogudes võibolla valik veel rohkem kontrollitud kui suurtes kogudes,” kirjutas Nõmmela 1966. aasta septembris.⁹¹

Teisalt on oleviku olukorra adumine, mure rahva tuleviku pärast pannud mehi tegutsema nende oskuste piires – kodu- ja pereloo uurimine ning mälestuste väärtustamine andsid jõudu mõttetöök. Nii leidsid nad tahet tegutsemiseks esivanemate kohta leitud arhiiviteabest. Vilbaste kirjutas ühes viimastest kirjadest 1966. aasta lõpus järgmist: “Oleme siis mõlemad tähtsast soost arenenud. Sul esivanemateks olnud rootsiaegsed vabad, Reinhardid. Minu isa emapoolsed sugulased on olnud ka Rootsist tulnud vabad. Nende nimi on olnud Horn. Selle üle on mul ka ürikuidki. [...] Meie oleme nüüd arenenud neist vabadest vabariigi kodanikeks. [...] kui sulle vaba aega antakse, võiksid seda küsimust Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis uurida, kasvõi revisjonikirjade järgi.”⁹² See teadmine pakkus teatud piirini hingelist vabadust.

Kirjavahetuse teel kogemuste vahetamisel oli Nõmmelale suur mõju, see aitas toime tulla trauma, leina ja sotsiaalse isolatsiooniga. Nagu Stephanie E. Butler on väitnud, on sellisel kirjavahetusel narratiivse teraapia eelised. See annab jutustajale õiguse rääkida oma elust ja luua tähendusi ning pakub tuge.⁹³ Ühelt poolt aitas kirjavahetus Nõmmelal psühholoogiliselt läbi töötada keeruliste olukordadega kaasnenud tundeid ning korradada mõtteid. Teisalt lõi vana sõber selles protsessis ise aktiivselt kaasa, esitades küsimusi, suunates mõtteid, pakkudes abi ja nõuandeid. Vilbaste võttis endale kohe Nõmmelat tegudele ergutaja rolli, kasutades suhtluses kolme võitlustahet kasvavat strateegiat: hoogustas tegelema rehabiliteerimise paberitega (füüsilise olukorra aktiivne parandamine), suunas keskendumata uurimistööle (vaimse tervise eest hoolitsemine) ning aitas meenutada varasemaid aegu ja väärtusi, et hoida moraali üleval igapäevaste

⁹¹ Nõmmela kiri Vilbastele, 01.09.1966.

⁹² Vilbaste kiri Nõmmelale, 19.12.1966.

⁹³ Stephanie E. Butler, “The Circulation of Grief in English Women’s WWII Correspondence”, *Concentric Literary and Cultural Studies*, 42:2 (2016), 45–63 (52).

raskustega toimetulekuks. Sellisena mõjutas kirjavahetus üsna tuntavalt Nõmmela elu ja emotsionaalset seisundit.

Kokkuvõte

1890. aastatel sündinute põlvkonnal ning selle esindajal Oskar Nõmmelal tuli läbida mitu sõda ja sundsituatsiooni, toimetulek nendega nõudis eripalgelisi strateegiaid, kuid nende teadvustamine on Eestis siiski üsna pinnapealseks jäänud. Kui I maailmasõja ja Vabadussõja kohta leidub mälestusi, päevikuid, kirjavahetust piisavalt ning selle põlvkonna meeste noorusaega jäänud sõdade kogemusi on tänaseks juba võrdlemisi hästi uuritud, siis olukord on teistsugune hilisema, II maailmasõja ja sellele järgnenud sõda-pärast-sõda-perioodi puhul. Sarnaseid egodokumente 1890. aastatel sündinud meeste elu lõpuaastatest on märkimisväärselt vähem, eriti annekteeritud Eestis elanute kohta. Nõukogude totalitaarne režiim sundis mineviku ja oleviku kriitilistest olukordadest rääkima vaid võimule nõutaval viisil, kohatu eemaldati ametlikust narratiivist, mittesobiv sai levida vaid eraviisiliselt, mistõttu on sellistes oludes sündinud tekstide leidmine enam kui keeruline. 1890. aastate põlvkonna sõjameeste lood jäid nende eluajal lõpuni rääkimata, mis põhjustas neis enestes tugevaid kahtlusi, kas need kunagi üldse mingit väärtustamist leiavad ja kas neist ei saa kadunud põlvkond, kelle kogemustel puudub tähendus. 1990. aastateks, mil sai võimalikuks rääkida toimunud tõetriult, oli see põlvkond peaaegu et meie seast lahkunud. Nii on sinne artikkel katse analüüsida Nõmmela näitel pikemal aegreal selle põlvkonna meeste lugu ja rõhutada neid asjaolusid, mis keerulistes olukordades kestvat tähendust omandavad.

Nõmmela elukäigus rulluvad lahti ajaloolised hetked, millega hakkamasaamiseks kasutati kas aktiivsemaid või passiivsemaid tegutsemisstrateegiaid. Sõda nõuab inimestelt valmisolekut senitundmatuteks olukordadeks, nendega toimetulek eeldab igapäevast suhtlust, mis omakorda sõltub paljudest teguritest. Samamoodi toimub see vangilaagris, sundasumisel jt kriitilistes olukordades. Aastaid või aastakümneid hiljem mineviku olukordi meenutades eristuvad seigad (sündmused, inimesed, protsessid), mis näivad olulisematena, on eredamalt meeles või omavad mingil põhjusel enam tähendust – variante on siin ridamisi. Paljude asjaosaliste kogemuste võrdlevas analüüsis joonistuvad välja universaalsed ja individuaalsed mõjurid, olgu need head või halvad, nende tähendused, aga ka see, kuidas toimunud esitatakse, mis ei sõltu ainult mälust või ühiskondlikust kontekstist, vaid ka kogemuse eripärast.

Sõjakogemusele tähenduste andmist ja nende muutumist ajas uuritakse täpsemalt kogemuse sõnastamise kolme tasandi kaudu. Oskar Nõmmela mälestused ja kirjad võimaldavad analüüsida ennekõike sõjakogemuse kolmanda tasandi ehk hilisema mõtestamise käigus loodud tähendusi, vahetult sündmuste (sõjad, vangilaagrid) toimumise hetkel tekkinud materjale tema puhul kasutada pole. Küll aga on kirjavahetus Gustav Vilbastega sündinud vahetus keskkonnas, eluetapil, kui ta elas invaliididekodus. See oleks käsitletav kogemusmõiste teise tasandina kui analüüsiobjekt oleks invaliididekodudes toimuv. Siinse artikli fookus on võrrelda nähtusi, mis ilmsesid 1937. aasta mälestustes, et mõista, millistel teguritel on inimese toimetulekut silmas pidades kandev tähendus. Reaalsuses asetleidnud sündmusi ehk esimest tasandit artiklis ei uuritud.

Nõmmela kogemuse kõige läbivam ja tähenduslikum joon on olnud igapäevased inimsuhted võimu ja kaaslastega, vajaliku suhtlusvõrgustiku leidmine, mida mõjutasid rahvussuhted, isikute sotsiaalne taust, kultuurilised ja maailmavaatelised hoiakud ning väärtused. Kui mälestustes on need tunnused markeeritud, siis hilisem kirjavahetus mitte ainult ei kinnita nende olulisust, vaid lisab elulisi detaile ning osutab võitlustahte hoidmise tähtsusele argitegevuste juures. Nõmmelal ei näi olevat probleeme suhtlusega ega kaaslaste leidmisega ei I maailmasõjas ega ka hiljem, ometi sattus ta elu lõpuaastail sotsiaalsesse isolatsiooni. Võitlustahte langus tõi esile sõpruse püsimiseks vajaliku ühtekuuluvustunde ning vastastikuse käitumise põhimõtete tähenduslikkuse. Toetusrühma puudumisel otsis ta kaugemate sõprade ja tuttavate tuge, mis sai eksisteerida vaid kirjavahetuse kaudu. Tsiviilelust kaasa võetud väärtused ja hoiakud, millele lisanduvad isikuomased, sh vanuselised iseärasused, teevad oludega kohanemise kas kergemaks või raskemaks. Seejuures on väga oluline, kuidas inimene iseennast neis olukordades tajub, milliseid tähendusi ta loob konkreetse hetke ja muude situatsioonide kohta, kuivõrd aktiivselt või passiivselt olukordi leevendab või neist välja rabelda proovib.

Nõmmela ise pidi sõdurite väljaõppe käigus võitlusvaimu üleval hoidma ja moraali toetama aastatel 1917–20 ja ilmselt ka hiljem. Ta teadis, milline tähendus on motiividel, millist mõju on võimalik ideoloogiaga avaldada, kuidas kaasatus võib kasvatada tahet, kui oluline on igas olukorras tunda kaaslastega ühtsustunnet. Ja kuigi tal jagus tarkust seda kõike mõista, polnud ka temal pääsu meeleheitest, masendusest ja kohanemiseraskustest, mis on sõjast naasnutele alati omased olnud. Tema teekond vangistusest tagasi kodumaale kujunes vaevarikkaks. Kuigi tema enesealalhoiutung säilis, ei soosinud tema stressirohke keskkond vanaduses võitlustahet, vaid allaheitlikkust, toimuva tajumist paratamatusena, millest puudus tagasitee tavalisse, normaalsesse ellu.

Nõmmela ja Vilbaste kirjavahetus ilmestab toetava sõprussuhte olulisust, olgugi et see sai toimuda vaid distantsilt. Kirjavahetus peegeldas sedagi, kuivõrd pingeliseks võib kujuneda mõttevahetus inimesega, kellel on tulnud oma mõtteid, tahet, iseenda mina peita ja kes on kodusest elust kaua eemal olles võõrandunud. Vilbaste kasutatud strateegiad nagu ühisosa leidmine, enda asetamine kaaslaste olukorda, kultuuriliste huvide äratamine, tegutsemisele ärgitamine aitasid Nõmmelal taastada hääbuvat usaldust enda ja teiste vastu, korrastada mõtteid ning parandada meeleseisundit. Vilbastest kujunes omamoodi terapeut ja “tavalise” tsiviilelu vahendaja, mida end nooruses romantikuks ja tuuletallajaks pidav ning mõtteteadust hindav Nõmmela eluliselt vajas. Ja kuigi nad mõlemad võitlesid elu lõpuaastatel lootusetusega, tajusid end väikese mutrina suures masinavärgis, loobusid ideaalidest ja tunnetasid, kuidas nende töö, pingutused, läbielamised ei ole nõukogulikus ühiskonnas väärtustatud, aitas omavaheline avameelne suhtlus ka kõige valusamatel teemadel lepitust ja sisemist vabadust leida ning iseennast mõtestada. Kõige selgemini on Nõmmela oma elukäiku juhtinud tundeid ja mõtteid kokku võtnud luuletustes, milles on nii siirast tänutunnet sõpruse eest kui ka püüdu näha elu helgemat poolt: noortel peab jaguma lootusi ja unistusi, sest elada on siiski ilus!

Elu jooksul kogetule tähenduste andmine on pidev protsess ning oma kogemusi reflekteeritakse sotsiaal-poliitilistest, kultuurilistest, vaimsetest, ealistest ja paljudest muudest teguritest tulenevalt erinevalt. Nõmmela tekstid võimaldavad tänu pika aegrea vaatepunktile hinnata sündmus- ja isikuloolisi nähtusi, neile antud tähendusi ja ka nendes toimunud muutuste tagamaid. Oleviku olukorrad segunevad minevikus toimunuga ning loovad seoseid kriitiliste situatsioonide vahel, nagu Nõmmela ja Vilbaste näited seda kinnitavad. Mineviku ja oleviku põimumise protsessi komplitseeritust iseloomustab ka kaasatute tahe anda läbielatud kogemustele laiem, tulevikku suunatud tähendus. Nõmmela-Vilbaste kirjavahetuse sõnum meile on – olgu kogemus milline tahes, oluline on seda talletada ja mõtestada, vaid nii saab kogemusest midagi, millele ka järgmised põlvkonnad saavad toetuda, mälestuste jõud on sündmuste korduvuses.

MÄRKSÕNAD: sõjakogemus; sundsituatsioonid; võitlusvõime; igapäevased inimsuhted; aegrida; kirjavahetus; mälestused

AIGI RAHI-TAMM on Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arhiivinduse professor.*

* Kirjavahetus: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Jakobi 2, Tartu 51005, Eesti. E-post: aigi.rahi-tamm@ut.ee

ABSTRACT: The power of memoirs lies in the repetitiveness of events. Interpreting war experience as described in the correspondence between Oskar Nõmmela and Gustav Vilbaste

The 20th century has repeatedly shaped the war experiences of Estonia's residents. Many were destined to partake in more than one war or situation that was forced upon them. This article analyses the war experience of men from the generation of the 1890s based on the example of Oskar Nõmmela. Several wars affected the course of his life, as did situations forced upon him, starting from World War I and extending to his release from imprisonment in Soviet camps and his return to Estonia in the 1960s, including the years during which he lived in nursing homes.

That which is seen and experienced in the course of war events is not static. It changes over time. Its interpretation is framed by social-political context, collective memory, customs and norms, temporal distance, the specifics of the presentation of experience, and much more. War is experienced on three levels – events that have taken place in reality, assessments directly ascribed to that which has taken place, and meanings ascribed in the course of later interpretation. The concept of war experience has also been expanded to other situations that are forced upon people (such as imprisonment, deportation). Comparison of experiences over a longer timeline helps to more clearly understand factors that accompanied changes and the meanings of those changes, which are both universal and individual. The resilience of individuals and society, and their fighting capacity as a whole, as a multilayered phenomenon of culture and politics of security, morally affect our actions or inactivity daily.

The article's main source is the correspondence between Oskar Nõmmela and Gustav Vilbaste from 1957 to 1967. This is an extraordinary collection of letters in many respects. This correspondence between two people, as a lengthy communication process in the form of questions and answers presented to one another, allows us to analyse various topics. In this process, meanings were given to many situations that had been forced upon them in the past and the present, starting with the Revolution of 1905 and military service in World War I and extending to the men's current period, including the years that followed Nõmmela's imprisonment, during which he lived in homes for the disabled in Uhta (Komi ASSR) and Estonia SSR (1963–69). The men not only reflect on the past. They juxtapose that which has taken place with the situations of their present day, using past experiences to come to grips with their current problems (Soviet living conditions

in the 1960s). The men's surprisingly frank style of communication adds uniqueness. Although their letters were written with the knowledge that the authorities could read them, they express the wish to give a broader meaning to the experiences that they had gone through with an eye to the future. The message of the Nõmmela-Vilbaste correspondence is: whatever one's experience may be, it is important to document and make sense of it. Only in that way will experience become something that subsequent generations can rely on – the power of memoirs lies in the repetitiveness of events.

Giving meaning to that which has been experienced in life is a continuous process. One's experiences are reflected differently arising from many factors, such as social-political, cultural, and spiritual factors, those based on age, and others. Thanks to the viewpoint of a long timeline, comparison of Nõmmela's texts (memoirs of World War I and the Estonian War of Independence written in 1937, his personal file drawn up by the Soviet security organs in 1940s, and correspondence from 1957 to 1967) allows us to evaluate phenomena of historical events and personal history, the meanings ascribed to them, and also the backgrounds of changes that had occurred in those meanings.

When recalling past situations years or decades later, circumstances that appear to have been more important (events, people, processes) stand out, are more vividly recalled, or for some reason have greater meaning – there are manifold possibilities here. The most pervasive features of Nõmmela's experience were everyday interpersonal relations with companions and with representatives of the regime, and finding a necessary social network. These were affected by relations between nationalities, the social background of individuals, cultural attitudes and values, and attitudes and values based on world views. While those attributes are noted in the memoirs he wrote in 1937, his later correspondence not only affirms the importance of those attributes but also adds real-life details and points to the importance of maintaining the will to fight in one's everyday activities. And although Nõmmela realised how necessary it was to retain a fighting spirit, he as well was nevertheless unable to escape despair and difficulties in adapting to living conditions, which have always been characteristic of persons who have returned from war or imprisonment. The correspondence between Nõmmela and Vilbaste demonstrates how important supportive friendly relations are, as well as how intense an exchange of views can become with a person who has had to conceal his own self, thoughts, and will, and who has become alienated from home life because of having been away for a long time. Writing about one another's experiences

in correspondence helped Nõmmela to cope with trauma, mourning, and social isolation.

It is remarkable how various situations that had been forced upon the men – World Wars I and II, imprisonment, forced banishment, and hospitalisation – started becoming intertwined with one another in retrospect, and how old strategies manifested themselves again in new, altered circumstances. It is also noteworthy how maintaining the will to struggle for survival was connected to the need for the sympathy of companions and for the steadfast affirmation of aims, values, and will – for oneself as well as others.

KEYWORDS: war experience; constraint; fighting capacity; everyday relationships; timeline; correspondence; memoirs

AIGI RAHI-TAMM is Professor of Archival Studies at the University of Tartu Institute of History and Archaeology.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, Tartu 51005, E-mail: aigi.rahi-tamm@ut.ee